

Σπουδές στο γαλανόμαυρο

φασίστες και παρακρατικοί στην κοιτίδα της δημοκρατίας

“Ένας πρωτοφανής πυρετός και μια μανία με είχαν κυριέψει για την επιβίωση... μια απότομη ωρίμανση στην αντιμετώπιση της ζωής, δηλαδή πολλαπλή σε σχέση με την προπολεμική, σωματική και πνευματική...”¹

Όταν ξεκινήσαμε να διαβάζουμε και να συζητάμε για την περίοδο της κατοχής και για την πείνα στην Αθήνα, μια συντρόφισσα είχε την εξής απορία: “Καλά, τότε δούλευε κανείς; Υπήρχαν μαγαζιά, εργοστάσια, γραφεία που λειτουργούσαν ή είχαν διαλυθεί τα πάντα;”. Εύλογη η απορία θα πει κανείς, αν αναλογιστεί ποια είναι η κυρίαρχη αφήγηση για την εποχή. Θάνατος και όλεθρος παντού, λένε τα σχολικά (κι όχι μόνο) βιβλία. Η Αθήνα περιγράφεται ως ένα ανοιχτό νεκροταφείο με τη δυστυχία και τη στέρηση να προβάλλουν σε κάθε γωνία. Ο θάνατος βρίσκεται στον πυρήνα της εν λόγω αφήγησης· σκεπάζει τα πάντα και προκαλεί συναισθηματική και πνευματική παράλυση. Τι να πει κανείς για τον θάνατο; Πώς να αναμετρηθεί μαζί του; Είναι παντοδύναμος, απόλυτος και αιώνιος. Το ζήτημα, βέβαια, στο οποίο αναφερόμαστε εδώ δεν είναι φιλοσοφικό. Η επιλογή να μιλάει κανείς για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο με όρους φρίκης και ατελείωτων δεινών δεν είναι ούτε τυχαία ούτε αμελητέα. Η επιλογή αυτή έχει ως άμεσο αποτέλεσμα να θεωρείται μια ολόκληρη

Η πείνα στην Αθήνα, μέρος β' Ταξικά προσδιορισμένες όψεις της καθημερινότητας

ιστορική περίοδος κατά κάποιον τρόπο νεκρωμένη, άρα ακίνητη. Το μαζικό θανατικό και ο ζόφος που το ακολουθεί είναι τα μόνα στοιχεία που επιτρέπεται να θυμόμαστε και στα οποία μπορούμε να αναφερόμαστε. Τα σκελετωμένα σώματα και οι καχεκτικές παιδικές φιγούρες είναι οι μόνες εικόνες που μπορούμε να φέρνουμε στο μυαλό μας, αν θέλουμε να είμαστε politically correct. Οι μεγάλες δόσεις θανάτου είναι αποστομωτικές και φράσσουν το πέρασμα προς μια λιγότερο συγκινησιακά φορτισμένη ανασύσταση της πραγματικότητας. Την ίδια στιγμή λειτουργούν ως ενοποιητικό στοιχείο και γίνονται η πρώτη ύλη για την κατασκευή μυθολογιών: ο θάνατος, που μας άγγιξε όλους, που ήταν κοινή εμπειρία, που μας ένωσε. Έλα, όμως, που στις ταξικές κοινωνίες δεν υπάρχουν καθολικές εμπειρίες. Έλα, όμως, που ακόμα και μια τόσο αφόρητη συνθήκη, όπως η πείνα, δεν καθορίζει τους πάντες με τον ίδιο τρόπο. Στο προηγούμενο τεύχος, προσπαθήσαμε, έστω και κάπως άτσαλα, να δείξουμε ότι το ελληνικό κράτος δεν είχε παραλύσει με τον τρόπο που μας λέει η επίσημη Ιστορία. Μέσα από την οργάνωση της μαύρης εργασίας το ελληνικό κράτος μετασχηματιζόταν και προχωρούσε την επίθεση εναντίον της εργατικής τάξης με ολοένα και πιο εντατικούς ρυθμούς. Παρακάτω, θα ασχοληθούμε με την καθημερινή ζωή στην Αθήνα των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του '40 και ιδιαίτερα με τη ζωή εκείνων που (και τότε) έπρεπε να δουλέψουν γιατί δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτα άλλο.

1. Η πείνα ως ξεβόλεμα

Μια από τις πρώτες πηγές που βρίσκει κανείς, όταν ψάχνει να δει τι διάβολο γινόταν στην κατοχή, είναι οι προσωπικές μαρτυρίες· κατά βάση τα ημερολόγια. Οι καταγραφές που έγιναν την περίοδο ακριβώς που εξελίσσονταν τα γεγονότα λένε πολλά για τη ζωή της εποχής. Όχι έτσι γενικά κι αφηρημένα, αλλά για τη ζωή που γίνεται αντιληπτή μέσα από το ταξικό πρίσμα αυτών που κρατάνε τις σημειώσεις. Μια σύντομη ματιά σε δύο από τα πιο γνωστά ημερολόγια, εκείνο του μουσικού Μίνου Δούνια και εκείνο του δικηγόρου Ασημάκη Πανσέληνου θα μας πείσουν για του λόγου το αληθές. Κι οι δύο είναι αστικής καταγωγής, έχουν ευαισθησίες κι ανησυχίες κι αν ζούσαν σήμερα μάλλον θα ψήφιζαν ΣΥΡΙΖΑ. Το κοινό στοιχείο που διατρέχει τις δύο μαρτυρίες είναι μια αίσθηση ξεβόλεματος και μια γενική δυσανασχέτηση που τίποτα δεν λειτουργεί όπως πριν, που όλα είναι ρευστά, που η φτώχεια και η μιζέρια (των άλλων) είναι διαρκώς μπροστά τους. Και οι δυο τους μοιάζουν εκνευρισμένοι με την κατάσταση, τους τη δίνει που πρέπει να στέκονται στις ουρές, να περπατάνε χιλιόμετρα για να βρουν κάτι φαγώσιμο, που δεν μπορούν να έχουν μια κανονικότητα αντίστοιχη με την προπολεμική. Γι' αυτούς ο λιμός είναι κάτι σαν “δυσμενής μετάθεση”, το βιοτικό τους επίπεδο έχει καταρρακωθεί, αλλά παρόλα αυτά δεν μετράνε ώρες μέχρι να πεθάνουν από αβιταμίνωση ή φυματίωση. Γι' αυτούς το βαρέλι έχει πάτο.

Είναι χαρακτηριστικό ότι εξαιτίας ακριβώς της ταξικής τους θέσης μπορούσαν να παρατηρούν, να καταγράφουν τα όσα πρωτόγνωρα έβλεπαν, να βάζουν σε μια σειρά τις σκέψεις τους, να λένε τι τους ενοχλεί. Μπορούσαν να διατηρούν την αναγκαία αυτή απόσταση από την εξουθενωτική φρίκη· μπορούσαν να την κοιτάξουν και να την περιγράψουν. Γιατί η φρίκη δεν είχε κολλήσει πάνω τους σαν βδέλλα· δεν την κουβάλαγαν μαζί τους σε κάθε βήμα. Την έβλεπαν γύρω τους κι ήθελαν να παρέμβει, να μεσολαβήσει κάποιος (οι κρατικοί μηχανισμοί, για την ακρίβεια) για να “έρθουν τα πράγματα στα ίσα τους”. Στο απόσπασμα που ακολουθεί, ο Δούνιας μιλάει για αυτούς που είναι “πεινασμένοι και άεργοι”. Προσπαθεί να δείξει κατανόηση για τις “ακραίες συμπεριφορές τους”, αλλά ζητάει και από την αστυνομία να τους κάνει καλά. Λέει, λοιπόν, στις 11 Ιουλίου του 1941 κι ενώ η πείνα του χειμώνα δεν έχει ακόμη εμφανιστεί σε όλο της το μεγαλείο:

“Μόλις ανοίγω τα μάτια μου σήμερα τα ξημερώματα, πέφτει το βλέμμα μου στο μικρό δασάκι πάνω απ' το Ψυχικό, στα Τουρκοβούνια. Για πρώτη φορά αντιλαμβάνομαι ότι είναι φοβερά κουτσουρεμένο· τα πλάγια κλωνιά σχεδόν κάθε δένδρου είναι κομμένα και μόνο στην κορφή έχει μείνει ένα κωμικό λοφίο σαν πινέλο! Δεν πιστεύω τα μάτια μου, και παίρνω τα κιάλια να δω καλύτερα. Διακρίνω κάτω απ' τα δέντρα καμιά δεκαριά άντρες και παιδιά πάνω στο έργο της καταστροφής. Ίσως δεν μπορεί να τους καταδικάσει κανείς. Είναι οι πεινασμένοι και οι άεργοι που δεν βρίσκουν τη ντομάτα κάτω από τις 50 δρχ. και το λάδι κάτω από τις 250 δρχ. Είναι όλοι αυτοί που πρέπει να χορτάσουν με τα 60 δράμια ψωμί του δελτίου. Είναι η δύστυχη τάξη των ανθρώπων του λαού, που ήρθε να σώσει από τη “δουλειάν της στερλίνας” η “νέα τάξη πραγμάτων” του Hitler. Αυτοί λοιπόν οι κακόμοιροι, που έχουν φθάσει σε απόγνωση, σφάζουν σήμερα τα δένδρα για να βγάλουν μια δεκάρα, αύριο θα σφάζουν όποιον μπορούν να ληστέψουν. Εν τω μεταξύ δεν υφίσταται ούτε δασοφυλακή -στον Υμηττό γίνεται η ίδια δουλειά- ούτε αστυνομία”².

Η πείνα κι η εξαθλίωση εμφανίζονται ως πρόβλημα και μάλιστα πρόβλημα, για την επίλυση του οποίου αρμόδια είναι η αστυνομία. Ο Δούνας παίρνει τα κιάλια του, κοιτάζει και γκρινιάζει. Οι πεινασμένοι και οι άεργοι πρέπει να περπατήσουν για κάποια ώρα, να ανέβουν στον Υμηττό, να κόψουν ξύλα, να περπατήσουν και πάλι μέχρι τα σπίτια τους, να κάτσουν εξουθενωμένοι γύρω από το ρεβυθόζουμο και να καταστρώσουν τη στρατηγική της επιβίωσης για την επόμενη ημέρα. Ο Δούνας κάνει μια κίνηση κι εκείνοι εκατό. Ο Δούνας μιλάει για την απόγνωση κι εκείνοι προσπαθούν να μην της παραδοθούν.

Λίγους μήνες αργότερα, στις 22 Νοέμβρη του 1941, ο Δούνας ξανάγραφε για την απόγνωση που συναντούσε γύρω του, και πάλι ως εξωτερικός παρατηρητής. Γκρίνια που δεν μπόρεσε να βρει παρά μόνο πορτοκάλια και μανταρίνια στην αγορά, άγχος για τα πεινασμένα χέρια που τον πασπάτευαν:

“Η φτώχεια και η πείνα άλλαξαν τη μορφή της Αθήνας. Στους κεντρικούς δρόμους, ιδίως κατά την Ομόνοια, οι άνθρωποι έχουν μεταβληθεί σε κοπάδια από εξαθλιωμένα όντα. Περιφέρονται και γυρεύουν τροφή. Μικροπωλητές διαλαλούν τα πιο απίθανα κατασκευάσματα ζαχαροπλαστικής: μίγματα από σύκα, χαρούπια, σταφίδες απαίσια στην εμφάνιση. Άλλοι πουλούν μεταχειρισμένα ρούχα, εσώρουχα, καπέλα και παπούτσια. Εξευτελισμός και εξαθλίωση του λαού μας! Εμείνα σήμερα αργά κάτω και είδα όλον αυτόν τον μαύρο, πεινασμένο κόσμο απειλητικό στην απόγνωση του. Είχα στη ράχη μου τον εκδρομικό μου σάκο γεμάτο πορτοκάλια και μανταρίνια, τα μόνα πράγματα που προσφέρει η αγορά, και πολλές φορές ένιωσα μέσα στο σκοτάδι χέρια πεινασμένων ανθρώπων να ψηλαφούν το περιεχόμενό του με την ελπίδα να βρουν κάτι έτσι στα κλεφτά (...)”³.

Τον Πανσέληνο, με τη σειρά του, μοιάζει να τον έπιαναν τα ενοχικά του όταν έπεφτε μούρη με μούρη με τη φρίκη. Τον δυσκόλευε το θέαμα, αλλά το θεωρούσε “άνανδρο” να μην κάτσει να το δει. Για ηθικούς λόγους, για να τα έχει καλά με τον εαυτό του, δεν απέστρεφε το βλέμμα:

“Γυρίζαμε με την Έφη κρατώντας δυο μαρούλια γαλήνιοι προς το σπίτι μας από της Αιμιλίας. Μας είχε προσφέρει κακάο!, και τηγανίτες. Μπρος στο νεκροτομείο είδαμε πάλι ν' αδειάζει ένα αυτοκίνητο με πτώματα απ' αυτά που μαζέβουν στους δρόμους! Έστριψα να πάω κατά κει, η Έφη με τράβηξε, το θεώρησα άναντρο ν' αποφεύγω ένα θέαμα της πραγματικότητας και πήγα. Μ' ακολούθησε πιο μακριά και η Έφη! Ω τέτοιο αποτρόπαιο θέαμα δε λογάριαζα ποτέ πως μπορούσε να υπάρχει. Μου πιάστηκε η καρδιά καθώς άδειαζε το φορείο κι ανέβηκαν οι άνθρωποι για να πετάξουν ολόγυμνο, γυρισμένο στα μπρούμυτα, λερωμένο στα πιασινά, ένα κοκαλιάρη γέρο! Δεν μπορώ να κάνω περιγραφή. Μνήμη μου σε ικετέβω να μην το ξεχάσεις το θέαμα αυτό ποτέ!”⁴

Πόσο πιο γευστικό θα ήταν το κακό και πόσο πιο νόστιμες οι τηγανίτες αν κολυμπούσαν σε ένα στομάχι που δεν θα ήταν σφιγμένο από τις εικόνες της πραγματικότητας; Ο Πανσέληνος δεν χαιρόταν με αυτά που έβλεπε στο δρόμο ούτε κι ήταν αδιάφορος. Ήξερε όμως ότι αυτός δεν είχε κοινή μοίρα με τον κοκαλιάρη γέρο. Ήξερε ότι μεταξύ τους υπήρχε η καθησυχαστική απόσταση ασφαλείας που του επέτρεπε να παίρνει ανάσες. Παρακαλούσε τη μνήμη του να μην ξεχάσει αυτό που έβλεπε, γιατί γνώριζε ότι αυτός θα έβγαινε ζωντανός (έστω και με δυσκολίες). Έτσι, ο λιμός γινόταν αντιληπτός ως κακός εφιάλτης που αργά ή γρήγορα θα πέραγε. Η αστική τάξη και οι γόννοι της, ακόμα και οι πιο “ευαίσθητοι” από αυτούς, συντηρούν διαχρονικά μια τυφλή, σχεδόν μεταφυσική εμπιστοσύνη, στο ότι ο χρόνος κυλάει αιώνιος και αδιατάρακτος. Η θέση ισχύος στην οποία βρίσκονται μέσα στην καπιταλιστική οργανωμένη κοινωνία τους δίνει τη δυνατότητα να παραμένουν μακάριοι ακόμα κι όταν λυσομανάνε δίπλα τους χίλιοι άνεμοι. Η εργατική τάξη, από την άλλη, χωρίς πολλές επιλογές και πολυτέλειες, γνωρίζει στο πετσί της ότι ο χρόνος κερδίζεται μέρα τη μέρα· ότι η ζωή δεν είναι κάτι σίγουρο και δεδομένο κι ότι, σε τελική ανάλυση, μερικά πράγματα δεν μπορείς να τα ξεχάσεις (ακόμα κι αν θέλεις) γιατί περνάνε από πάνω σου και σε σκαλίζουν.

2. Η πείνα ως απειλή για τη ζωή

α) Καταναγκαστική εργασία

Είναι γνωστό ότι την περίοδο της κατοχής χιλιάδες ακίνητα άλλαξαν χέρια, τα περισσότερα πωλήθηκαν κοψοχρονιά ή ανταλλάχθηκαν για δυο τρεις ντενεκέδες λάδι. Εκείνοι που αναγκάστηκαν να πουλήσουν οτιδήποτε είχαν στην κατοχή τους για να μπορέσουν να επιβιώσουν δεν ήταν λίγοι. Αναρωτιέται όμως κανείς τι ακριβώς έκαναν όλοι εκείνοι που δεν είχαν παρά μόνο ένα πράγμα να πουλήσουν. Όλοι εκείνοι που δεν είχαν ούτε το δυαράκι που προοριζόταν για προίκα της κόρης, ούτε το δαχτυλίδι-κειμήλιο της γιαγιάς που δεν είχαν τίποτα πέρα από την εργατική τους δύναμη. Μια ματιά στις ανατολικές συνοικίες της Αθήνας, εκεί όπου συγκεντρώνονταν προσφυγικοί πληθυσμοί από τη Μικρά Ασία μπορεί να μας δώσει χρήσιμες πληροφορίες για το τι συνεπαγόταν η επιβίωση σε καιρό πείνας. Ας μην ξεχνάμε ότι οι

Γραμματική και ξυλίκι

Η ζωή έβγαινε μέσα από την κατοχή αλλαγμένη. Η ζωή, όχι με τη φιλοσοφική της έννοια, αλλά με την υλική της. Οι πιτσιρικάδες του μεσοπολέμου που δεν γούσταραν την ΕΟΝ, αλλά πήγαιναν γιατί εκεί μπορούσαν να συνυπάρχουν με το άλλο φύλο, στην περίοδο της κατοχής δεν έμειναν με τα χέρια σταυρωμένα. Πολλοί από αυτούς οργανώθηκαν από το '43 και μετά στην ΕΠΟΝ, συμμετείχαν σε πράξεις σαμποτάζ, ανακάλυψαν μια άλλη κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα και βγήκαν στην επιφάνεια. Στο απόσπασμα που ακολουθεί, ο Σπύρος Νοταράς, μετέπειτα επονίτης, αναφέρεται στα χρόνια της προπολεμικής “ηρεμίας και κανονικότητας”, χωρίς όμως να τα αναπολεί καθόλου. Κάτι μας λέει ότι τέτοιες φινιούρες δύσκολα θα τις έκανε κανείς καλά· ακόμα και σε περίοδο πολέμου:

“Γεννήθηκα σε μια μικρή επαρχιακή πόλη, σ' ένα φτωχομαχαλά. (...) Κι εμείς, τα παιδιά, στο σχολείο το πρωί και στα σταυροδρόμια τ' απόγευμα. Γραμματική Τζαρτζάνου και ξυλίκι... Κύρου Ανάβασις και γκαζές... Άλγεβρα Τόγκα και κρυφτούλι... Την Κυριακή το πρωί στην εκκλησία, την Κυριακή τ' απόγευμα στην πλατεία. Την 25^η Μαρτίου παρέλαση με τη στολή της ΕΟΝ. Είχαμε κιόλας αρχίσει να πασαλείβουμε τα μαλλιά με πριγιαντίνη και να κοιτάμε τα κορίτσια σέρτικα. (...) Για εξωσχολικό διάβασμα ούτε κουβέντα να γίνεται. Το πολύ πολύ κανένα Μπουκέτο και τ' αστυνομικά βιβλιαράκια της εποχής: *Μάσκα και Αράχνη*, *Ντετέκτιβ-Χ* κι *Αρσέν Λουπέν*. Οι πολιτικές συζητήσεις σχεδόν άγνωστες. Μέσα στη Μεταξική δικτατορία τι συζητήσεις να γίνουν (...). Όλα πνιγόνταν στο τέλμα της μικροζωής. Κουσκουριό, μικρολογία κι οι οικογενειακοί καυγάδες που τους διαδέχονταν οικογενειακά γλέντια και ξεφαντώματα. Αληθινά πολλές φορές αναρωτιέμαι πώς θα'ταν η ζωή, η ζωή μας, αν όλα συνεχίζονταν κάπως έτσι. Δεν συνεχίστηκαν όμως. Ο πόλεμος κι η κατοχή που τον ακολούθησε πέσανε σαν ανεμοστρόβιλοι πάνω στην τελματωμένη αυτή ζωή και την αναστάτωσαν, την ξεθεμελίωσαν, τη σάρωσαν. Όλα γύρω μας ήταν σαν και πριν, κι όμως όλα ήταν αλλαγμένα (...)*

* Αναφέρεται στο Οντέτ Βαρών-Βασάρ, “Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση”, Εστία, 2009, σελ. 63.

προσφυγικής καταγωγής κάτοικοι της Αθήνας είχαν συμπληρώσει σχεδόν εικοσαετία στη "χώρα υποδοχής" όταν ξεκίνησε ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Κάτι όμως που δεν σημαίνει ότι είχαν και μια "στρωμένη" ζωή. Όπως έχουμε δει σε προηγούμενα τεύχη, η περίοδος του μεσοπολέμου ήταν γι' αυτούς ένας συνεχής αγώνας για την επιβίωση· άλλοτε με δουλειές του ποδαριού, άλλοτε με σκληρή χειρωνακτική εργασία, χωρίς να μπορούν στην πλειοψηφία τους να ξεφύγουν ποτέ από την υποτιμημένη θέση που τους είχε επιφυλάξει ο ελληνικός καπιταλισμός. Κατά συνέπεια, την περίοδο του πολέμου η υποτίμησή τους έφτασε σε άλλα επίπεδα. Πολύ γρήγορα, όλοι εκείνοι που μέχρι πρότινος δεν τα έβγαζαν πέρα με τα χαμηλά και δυσεύρετα μεροκάματα, θα συνειδητοποιούσαν ότι στις συνθήκες της κατοχής η εργασία τους ισοδυναμούσε στην κυριολεξία με ένα πιάτο φαί.

Ένα μεγάλο κομμάτι των κατοίκων της Καισαριανής, του Βύρωνα, του Υμηττού και των γύρω περιοχών βρήκαν δουλειά, μέσω ελλήνων εργολάβων, στις επιταγμένες από τους στρατούς κατοχής παραγωγικές μονάδες και στα οχυρωματικά έργα:

"Όπως και ο περισσότερος κόσμος εδώ, άλλοι δουλέψαμε στους Ιταλούς, άλλοι στους Γερμανούς· τρώγαμε ένα πιάτο φαγητό (...). Εγώ δούλεψα στο Χασάνι, στο αεροδρόμιο, στους Γερμανούς. Δούλεψα γύρω στους τρεις μήνες (...). Έχω δουλέψει στους Ιταλούς απάνω στον Υμηττό, κάναμε οχυρωματικά έργα (...). Σκάψαμε ένα όρυγμα από πίσω από τον Υμηττό, φαρδύ για να μην περνάνε τα τανκς (...). Παντού υπήρχε δουλειά, δουλειά άμα ήθελες τέτοια (...). Μας πηγαίνανε από την Ομόνοια, όπως από την Ομόνοια μας παίρνανε πάλι οι Ιταλοί και μας πηγαίνανε στο (...) Μπογιάτι και δούλευα εκεί στους Ιταλούς. Εκεί μεταφέραμε οβίδες (...). Έχω δουλέψει και στο αεροδρόμιο της Ελευσίνας (το είχε επιτάξει ο γερμανικός στρατός)"⁵.

Η εργασία στα επιταγμένα εργοστάσια και στα οχυρωματικά έργα ήταν μαζικό φαινόμενο και γι' αυτό καθόριζε το χαρακτήρα της εργασίας εκείνη την εποχή. Στο λιμάνι του Πειραιά, στο αεροδρόμιο του Ελληνικού (Χασάνι), της Ελευσίνας και του Τατοΐου, στα ναυπηγεία Βασιλειάδη, στο καλυκοποιείο Μάλτσιωνίτη και σε διάφορα έργα οχύρωσης στην περιφέρεια του λεκανοπεδίου δούλεψαν πολλοί εργάτες προερχόμενοι από τις ανατολικές συνοικίες. Ενδεικτικά, στο καλυκοποιείο Μάλτσιωνίτη, όπου στεγάζονταν τα εργοστάσια των Jumo (Junkers Motors), BMW και Daimler Benz και τα οποία επισκεύαζαν κινητήρες των γερμανικών πολεμικών αεροπλάνων δούλευαν γύρω στα 5.000 άτομα. Στο ναυπηγείο Βασιλειάδη στον Πειραιά, δούλευαν περίπου 600 άτομα στην επισκευή των γερμανικών πολεμικών πλοίων, στα ναυπηγεία του Περάματος γύρω στα 1.500 άτομα, ενώ πάνω από 3.500 εργάτες δούλευαν στα μεγάλα ιδιωτικά μηχανουργεία που συνεργάζονταν με τα επιταγμένα ναυπηγεία. Σύμφωνα με έκθεση του συνταγματάρχη Βάλτερ Βάιγκολντ, επιτελάρχη στη στρατιωτική διοίκηση Νότιας Ελλάδας⁶, τον Σεπτέμβριο του 1942, πάνω από 12.000 εργάτες δούλευαν στην επισκευή πολεμικών πλοίων, ενώ στο εργοστάσιο λιπασμάτων στον Πειραιά δούλευαν 2.500. Στο εργοστάσιο Λαναρά στο Περιστέρι δούλευαν 3.500 άτομα και στο ανθρακωρυχείο Περιστερίου κοντά 700. Γενικά, πάνω από 30.000 εργάτες δούλεψαν στα ναυπηγεία, τα λιμάνια και τα αεροδρόμια, τα οχυρωματικά έργα, τα εργοστάσια και τα μηχανουργεία για να μπορέσουν να επιβιώσουν. Να σημειώσουμε εδώ ότι στους προαναφερόμενους χώρους εργασίας λειτουργούσε κάποιου είδους συσσίτιο, το οποίο υποκαθιστούσε ένα μέρος του μισθού. Δηλαδή, μετά από ώρες εξαντλητικής εργασίας, εκτεθειμένοι στα καιρικά φαινόμενα και στη συνεχή κούραση, οι εργάτες έπρεπε να νιώθουν τυχεροί που θα εξασφάλιζαν μια πατάτα που επέπλεε σε ένα ακαθόριστο νεροζούμι. Πλέον δεν έπρεπε να δουλέψουν για να πάρουν λεφτά, να πληρώσουν το νοίκι, το μανάβη και τον μπακάλη. Πλέον έπρεπε να δουλέψουν για να πάρουν μερικά χαρτονομίσματα, που λόγω πληθωρισμού δεν είχαν κανένα πραγματικό αντίκρουσμα, και μια μερίδα φαγητό που θα μετέθετε το θάνατο από αστία για λίγο αργότερα.

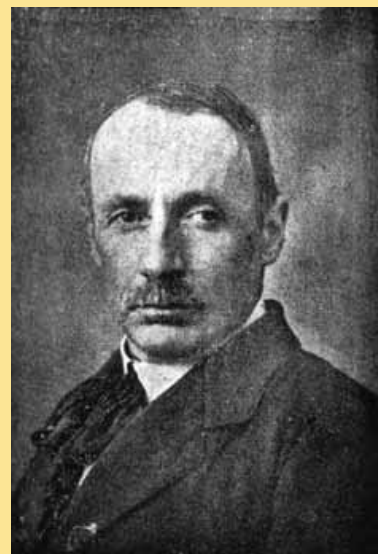
Στα σημεία όπου συγκεντρώνονταν όλοι εκείνοι που δεν είχαν τίποτα άλλο πέρα από την εργατική τους δύναμη, η πείνα συνόρευε με τη σκλαβιά. Η καταναγκαστική εργασία, σε μαζική κλίμακα, ήταν μια οργανωμένη πραγματικότητα που μπήκε μπροστά επειδή το ελληνικό κράτος συμφώνησε στις επιτάξεις, επειδή τα ελληνικά αφεντικά έβλεπαν την κατοχή ως μια ρεαλιστική και κερδοφόρα δυνατότητα να ξαναβάλουν μπρος τις μηχανές των εργοστασίων τους, επειδή οι έλληνες εργολάβοι αναλάμβαναν να διαχειριστούν την τζάμπα εργατική δύναμη που συγκεντρωνόταν στις εργατικές πιάτσες και γειτονιές και να τη διοχετεύουν εκεί όπου υπήρχε ζήτηση.

β) Κλοπές και γνωριμίες

Φυσικά, το συσσίτιο δεν αρκούσε ούτε για τον εργάτη ούτε για την οικογένειά του. Ως γνωστόν, οι μέθοδοι που οργανώνουν τη ζωή και την εργασία αυτών που δεν έχουν τίποτα είναι έτσι σχεδιασμένες ώστε πάντα κάτι να λείπει. Η μερίδα είναι λειψή, τα λεφτά δεν φτάνουν ούτε για ζήτη, το λεωφορείο είναι ή γεμάτο ή χαλασμένο. Αν σε όλα αυτά προστεθούν τα εντεινόμενα εμπόδια λόγω του πολέμου, είναι εύκολο να συμπεράνουμε ότι η στρατηγική της επιβίωσης για την εργατική τάξη προϋπέθετε συνεχώς κι άλλες "δεξιότητες". Όπως, για παράδειγμα, το να κλέβεις με μαεστρία, χωρίς να σε πιάσουν. Αυτό έκαναν πολλοί από όσους δούλευαν στις επιταγμένες επιχειρήσεις που προαναφέραμε. Εκλεβαν σιγά σιγά υλικά που πέραναν από τα χέρια τους και στη συνέχεια τα έσπρωχναν στη μαύρη αγορά για να βγάλουν μερικά παραπάνω χρήματα ή να αποκτήσουν τρόφιμα. Ο Χρήστος Μάρτης κι ο αδελφός του από την Καισαριανή δούλευαν από τον Ιούλιο του 1942 στα ναυπηγεία Βασιλειάδη και ήξεραν ότι τα υποπροϊόντα της παραγωγικής διαδικασίας ήταν περιζήτητα ως πρώτη ύλη στα ιδιωτικά μηχανουργεία:

Αθήνα, χειμώνας '41-'42: Η κυρία αριστερά περπατάει με αποφασιστικότητα. Στο ένα της χέρι κρατάει σακούλες. Προφανώς κάτι βρήκε να αγοράσει. Στο βάθος κάποιος ψάχνουν στα σκουπίδια. Η κυρία δεν τους ρίχνει ούτε μια ματιά. Τους προσπερνάει με τη σιγουριά που της δίνει η ταξική της θέση: "εγώ δεν είμαι σαν αυτούς".

Σε αντίθεση με τον Δούνια και τον Πανσέληνο, ο Δημοσθένης Βουτυράς δεν χαλιόταν ούτε συμπονούσε εκ του ασφαλούς όσους βρίσκονταν στον κοινωνικό πάτο. Στα χρόνια της κατοχής ήταν ήδη 70 χρονών. Είχε ζήσει μια ζωή γεμάτη στερήσεις, κάνοντας τη μια σκατοδουλειά μετά την άλλη για να επιβιώσει, κάτι που σίγουρα διαμόρφωσε την αντίληψή του για την πραγματικότητα και την αίσθηση του χιούμορ που τον διέκρινε. Τα αποσπάσματα προέρχονται από το ημερολόγιό του:

"... Οι έμποροι και οι σφάχτες έβαλαν χέρι και στους γαϊδάρους. Ίσως στους γέρικους και στους ψόφιους... Πού να τόξερε ο γέρο γαϊδαρος πως άμα ψοφήσει θα του κάνουν τιμές μεγάλες. Το κρέας του να ψηθεί σε ηλεκτρικά κουζίνα, να βράσει σε κατσαρόλα πλουσίων, έπειτα να βαλθεί σε πολυτελέστατο τραπέζι και ύστερα να γεμίσει τα στομάχια χοντρών κυρίων και ωραίων γυναικών!"

"... Χόρτα δίχως λάδι, είκοσι δράμια ψωμί, γιατί τόσο μου πέφτει απ' τη μοιρασιά που κάνω με τα διάφορα του σπιτιού ζώα. Στο δρόμο βλέπω πολλούς χλωμούς ή κίτρινους. Αλλά βλέπω και μερικούς ανθηρούς. Μα μου φαίνεται και οι μαγαγορίτες και οι μπακάληδες έχουν παχύνει!"

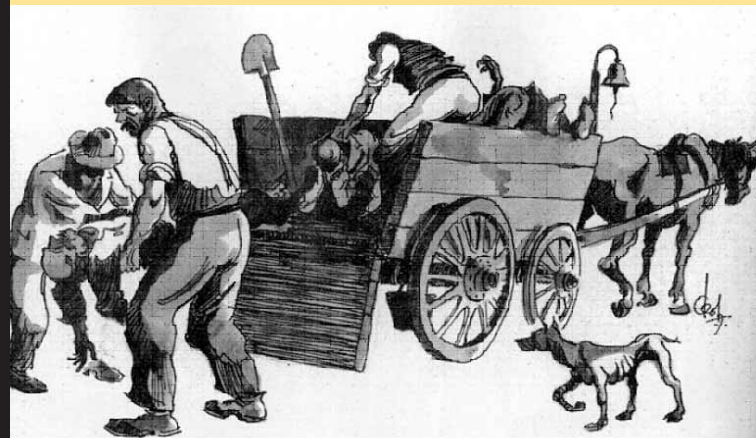
“Σε “προνομιούχα” κάπως θέση βρίσκονταν οι торναδόροι ειδικά εκείνη την περίοδο, διότι ορισμένα από τα μεταλλικά υλικά που επεξεργάζονταν ήταν σχετικώς “πολύτιμα”, όπως ο ορείχαλκος (μπρούτζος) ή ο χαλκός και σπανιότερα ένα ειδικό μέταλλο που επένδυε εσωτερικά τον αυλό των κουζινέτων (...). Όπως ήταν “φυσικό” ένα μέρος από τα ρινίσματα αυτά, κατάλληλα συσκευασμένο (σε σακουλάκια), έβγαине κρυμμένο σε διάφορα σημεία του σώματος εκτός εργοστασίου, παρόλο το ψάξιμο που γινόταν κατά την έξοδο. Ήταν μια πολύ σημαντική πηγή εξοικονόμησης χρήματος, γιατί ήταν περιζήτητη πρώτη ύλη στα μηχανουργεία”.

Γύρω από τα επιταγμένα εργοστάσια άρχισε, λοιπόν, να δημιουργείται ένα ολόκληρο δίκτυο σχέσεων όπου οι γνωριμίες και η πρόσβαση στις κατάλληλες πληροφορίες είχαν μεγάλη σημασία. Η καταναγκαστική εργασία άνοιγε “νέες ευκαιρίες” και νομιμοποιούνταν στην πράξη, αφού με τα υλικά που διοχετεύονταν σε διάφορους τομείς όπου οι ελλείψεις ήταν τεράστιες, η αγορά μπορούσε να κινηθεί πιο αποτελεσματικά. Και κάπως έτσι, οι συνθήκες σκλαβιάς, που ήταν κρατικά οργανωμένες, γίνονταν το απαραίτητο συστατικό για τη συνεχώς διευρυνόμενη μαφιοζοποίηση στην περίοδο της κατοχής. Η κυρίαρχη αφήγηση δεν βλέπει πουθενά το κράτος, κοιτάζει απλώς τους μαυραγορίτες σαν να ήταν φηγούρες που εμφανίστηκαν από το πουθενά κι έκαναν ό,τι ήθελαν. Κι όμως, ήταν οι κρατικοί μηχανισμοί που εγγυόνταν ότι ένα μεγάλο κομμάτι της εργατικής τάξης θα “έπεφτε στην αγκαλιά” της καταναγκαστικής εργασίας, που οργάνωναν τη μαύρη αγορά, που έχτιζαν το κράτος-μαφία. Στο παρακάτω απόσπασμα, ο καισαριανιώτης Ματθαίος Φραγκιάς που τη δεκαετία του '40 πούλαγε μαζί με το συνέταιρό του ελαστικά στην πλατεία Μοναστηρακίου περιγράφει πώς από τις εγκαταστάσεις του ελληνικού στρατού, τα δυσεύρετα ελαστικά έφταναν στο κέντρο της Αθήνας:

“Βλέπω λοιπόν αυτούς (τους άλλους μικροπωλητές), κάθε Σάββατο κατά τις δώδεκα έφευγαν από την πλατεία όπου πουλούσανε (...). Κλείνουμε λοιπόν και εμείς (...) παίρνουμε το γκαζοζέν (...). Οπότε φτάνουμε στη Μεσογειών και τους βλέπω να προχωράνε προς τη Σχολή Χωροφυλακής, στο δασύλλιο εκείνο (...). Τα βουλκανιζατέρ των Γερμανών ήτανε μέσα εκεί, στο Γουδί. Την ώρα δύο, δυόμιση βλέπουμε να φεύγουνε εργάτες (...). Έρχεται ένας σ' εμένα (...) μου λέει “θες λάστιχα; Έχω πάμε σπίτι μου”. Πάμε στο σπίτι του, κάτω από το ντιβάνι βγάζει ένα σωρό λάστιχα. Έδωσα περίπου δύο εκατομμύρια, γεμίσαμε λάστιχα και εμείς γνωριμία πλέον με τον Σωτήρη (...). Την άλλη μέρα στο Μοναστηράκι γέμισε ο τόπος λάστιχα. Πουλούσαμε, μεροκάματο πάρα πολύ καλό και άνοιξε ο δρόμος πλέον της γνωριμίας. Εγώ βέβαια πληροφορήθηκα ότι εκείνος που βγάζει περισσότερο είναι ένας Αυλωνίτης, τον οποίο και πλησιάζω. Ο Αυλωνίτης με υπερκάλυπτε εμένα σε αυτά που ήθελα. Πώς βγαίνουν τα λάστιχα; Κόβαν αυτοί τα λάστιχα μέσα, τα βάζανε στα παντελόνια τους από μέσα. Έκοβαν το άλλο, βάζαν στο στήθος επάνω, εδώ. Δεν μπορούσαν να φανταστούν οι Γερμανοί κάτι τέτοιο και βγαίνανε όμορφοι και ωραίοι από μέσα”.

Από τα βουλκανιζατέρ των Γερμανών που στεγάζονταν εντός της Σχολής Χωροφυλακής, (σε χώρο του ελληνικού στρατού), έβγαине η πρώτη ύλη για να κινηθεί ένα μέρος του εμπορίου στο κέντρο της Αθήνας. Οι εργάτες διακινδύνευαν σε καθημερινή βάση για να γλιτώσουν από την πείνα κι από τη σύλληψη κι η διακινδύνευση αυτή δεν ήταν ούτε προσωπική επιλογή ούτε ατομική μαγκιά. Οι καθημερινές τους διαδρομές ήταν καθορισμένες και οργανωμένες με την ορθολογική βαρβαρότητα που χαρακτηρίζει μια ταξική κοινωνία σε καιρό πολέμου. Στην κατοχή, λοιπόν, όχι μόνο υπήρχε κόσμος που δούλευε, αλλά δούλευε με όρους καταναγκασμού και σκλαβιάς. Που έπρεπε για να τη σκαπουλάρει (συχνά πρόσκαιρα) από την πείνα να κάνει σχεδόν τα πάντα. Η, εκ των πραγμάτων, αναγκαστική εμπλοκή σε διάφορα μισοζοδικία διακίνησης υλικών για μερικές πενταροδεκάρες ή για λίγο ψωμί δεν ήταν η μόνη εκδήλωση των “ευκαιριών” που είχε μπροστά της η εργατική τάξη. Η πορνεία, που πιθανώς να μας απασχολήσει σε επόμενα κείμενα, ήταν άλλη μια από αυτές τις “ευκαιρίες με κρατική χορηγία”.

Για να επανέλθουμε, κλείνοντας, στο αρχικό ζήτημα του θανάτου και το πώς αυτό υπερκαθορίζει τις κυρίαρχες αφηγήσεις, θα θέλαμε να πούμε το εξής: ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, αλλά και η πείνα πιο συγκεκριμένα, όντως κατέστησαν το θάνατο πρωταγωνιστή. Όντως οι δρόμοι γέμισαν πτώματα, όντως η στέρση κι η φτώχεια έφτασαν σε επίπεδα που δύσκολα μπορούν να περιγραφούν με λέξεις. Αν όμως, περιοριστεί κανείς στην απολυτότητα του θανάτου, τότε είναι προφανές ότι δεν μπορεί να κάνει τίποτε άλλο. Δεν μπορεί να δει πώς επιβίωσαν όσοι δεν πέθαναν τότε· δεν μπορεί να δει τις μεταξύ τους διαφοροποιήσεις· δεν μπορεί να κατανοήσει τι πραγματικά εννοεί κάποιος που μέσα στην κατοχή έλεγε: “...Μεγάλο μίσος αισθάνθηκα μια μέρα για κάποιον, όταν έμαθα πως έφαγε μακαρόνια (!) με σάλτσα ! και τυρί !!!”⁹. Και το μίσος αυτό δεν ήταν ατομικό ελάττωμα ούτε δεν θα μπορούσε να κριθεί με ψυχολογικούς όρους. Το μίσος αυτό πήγαζε από τις κοινωνικές αντιθέσεις που δεν μπορούσαν πλέον να κρυφτούν ή να κρατηθούν σε καταστολή. Στην πολυπόθητη μακαρονάδα συμπυκνωνόταν η ανατριχιαστική συνειδητοποίηση ότι κάποιος είναι για πέταμα και κάποιος όχι. Γι' αυτό επιμένουμε ότι η προσέγγιση του λιμού απλώς και μόνο ως ολέθρου που βιώθηκε ως τέτοιος από τους πάντες, ως σημείου μηδέν στην Ιστορία του 20^{ου} αιώνα, είναι μια προσέγγιση βολική για τα αφεντικά και τους φίλους τους και εχθρική για εμάς. Να το ξαναπούμε: Η πείνα δεν υπήρξε κοινή, διαταξική εμπειρία. Υπήρξε συλλογική για μεγάλα κοινωνικά κομμάτια, τα οποία, διά πυρός και σιδήρου, είδαν ότι αν υπήρχε μια πιθανότητα να τη βγάλουν καθαρή αυτή ήταν να ενεργήσουν οργανωμένα και να βγουν, μαχητικά, στο προσκήνιο. Αλλά αυτά είναι ιστορίες για μετέπειτα.

GARBAGE - 1941

Σκουπίδια του 1941.
Του Φοκίωνα Δημητριάδη

Το παραπάνω σκίτσο του Δημητριάδη δεν έχει αυτοκίνητο και σοφέρ, αλλά τα λόγια του Βουτυρά (πάλι από το ημερολόγιό του) κολλάνε: “Κηδεία “δημοσία δαπάνη”, μ' όλη της τη μεγαλοπρέπεια και την πολυτέλεια. Ένα ανοιχτό αυτοκίνητο από δαύτα που μάζω-ναν τα σκουπίδια. Στην κασσόνα του μέσα πεταμένοι κι άλλοι τρεις σαν τον Θανάση, τσίτσιδοι, κατά πως τους γέννησε η μάνα τους. Τα κορμιά τους, όπως ήταν μπερδεμένα, δεν άφηναν να ξεχωρίζει ποι-ανού ήταν τα ποδάρια και ποιανού το κεφάλι που φαινόταν”.

Σημειώσεις

1. Βλ., Φώτης Σκούρας, κ.ά., “Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους”, Οδυσσέας, 1991, σελ. 14. Πρόκειται για την έρευνα που έκαναν τα πρώτα χρόνια της κατοχής οι ψυχίατροι που υπογρά-φουν το βιβλίο, προκειμένου να μελετήσουν το φαινόμενο της πεί-νας. Τα όσα δήλωσαν οι ερωτώμενοι στην προσπάθειά τους να περιγράψουν την κατάσταση τους, είναι νομίζουμε ιδιαίτερα ενδια-φέροντα.
2. Κυρ. Ντελόπουλος (επιμ.), ““Επειτα από 120 χρόνια ελεύθερης ζωής είμεθα πάλι σκλάβοι”, Ημερολόγιο Κατοχής του Μίνου Δούνια”, Εστία, 1987, σελ. 59.
3. Ντελόπουλος, ό.π, σελ. 100.
4. Ασημάκης Πανσέληνος, “Φύλλα Ημερολογίου 1941-1943”, Κέδρος 1993.
5. Μενέλαος Χαραλαμπίδης, “Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστα-σης στην Αθήνα”, Αλεξάνδρεια, 2012, σελ. 89.
6. Αναφέρεται στο Μάρτυρ Ζέκεντορφ, “Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυ-λωτό σταυρό. Ντοκουμέντα από τα γερμανικά αρχεία”, Σύγχρονη Εποχή, 1991, σελ. 143.
7. Χαραλαμπίδης, ό.π, σελ. 92.
8. Χαραλαμπίδης, ό.π, σελ. 93.
9. Σκούρας, ό.π, σελ. 14.